

З історії вивчення Другого Зимового походу

Протягом більш як тисячолітньої літописної історії Житомирщини зафіксовано велику кількість пам'ятних і важливих дат. Це як святкові, так і трагічні для поліщуків і всього народу України події. В листопаді 1921 р. сталася кривава розправа над вояками Армії Української Народної Республіки радянськими військами, очолюваними Г. Косовським, яка увійшла до історії під назвою “Базарська трагедія”, “міцно забута” протягом усього радянського періоду. І лише в 90-х роках ХХ століття почалось незаангажоване дослідження Базарської трагедії. Діаспорній українській історичній науці вдалося напрацювати певний комплекс досліджень з цього питання. Аналізу і характеристиці історіографічної та публіцистичної оцінки Другого Зимового походу і подій в Базарі присвячена дана стаття. Також, увага авторів буде спрямована на деякі реалії нашого часу і пов'язані з ними нюанси оцінок історичного минулого.

Визвольні змагання українського народу 1917-1920-х років добігали трагічного кінця. Восени 1920 р. військо Української Народної Республіки під ударами червоних разом із вимушеними союзниками-поляками відступало і змушене було перейти Збруч. 26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та не в своїй державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в таборах, де цілий рік терпіли нужду і голод, знемагали від епідемій.

Та український народ не припиняв боротьби. За даними радянського воєначальника М.В.Фрунзе, який з грудня 1920 р. став командувачем збройних сил УСРР, в 1921 р. на радянській Україні діяло понад 40 тисяч повстанців – в основному селян, що боронилися від продрозкладки. У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям. Керівництво УНР, що перебувало на території Польщі в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими

властями, що вони не будуть противитися спорядженню на Україну бойових груп.

Восени 1921 р. українські національні сили зробили останню спробу здобути владу в Україні і створити незалежну державу. Та ці дії завершилися невдачею.

По даній темі написана значна кількість наукових досліджень. Вони є різними за концептуальною основою, за політичними вподобаннями, за ідеологічними акцентами. Тому вимагають сучасного прочитання на основі принципу історизму та історичної об'єктивності. Загалом ці роботи містять великий фактичний матеріал, що надає їм додаткової цінності.

Комплекс досліджень по історії Другого Зимового походу умовно можемо поділити на кілька великих груп за своїм змістом, політичною направленістю, часом і місцем написання. Це – дослідження радянського часу; роботи, які вийшли за межами Радянської України, тобто доробок вчених української діаспори; відображення подій Зимового походу в буремний 1990 р. і сучасні дослідження в умовах незалежності.

Перша група – це роботи радянського періоду. В радянській історіографії, Другий Зимовий похід розглядався як збройний опір буржуазно-націоналістичних сил радянській владі, як спроба реставрувати буржуазно-поміщицький лад, а вояки УНР – як лакеї світового імперіалізму.

Проте, якщо відкинути насаджувані зверху образливі штампи, лайку, карикатурні оцінки діячів Льодового походу, то в цих роботах неупереджений читач синтезує значний фактичний матеріал, тим більше, що ніякий інший в той час доступний йому не був.

Звичайно, основний наголос в цих подіях – це дії радянського війська, кінноти Г. Котовського, спрямовуюча роль комуністів, симпатія лише до радянських бійців, класифікація повстанського руху як бандитизму. Але такі оцінки визначалися умовами часу і проціджувалися через густе сито політичної цензури.

Якщо звільнитися від яскраво вираженого ідеологічного спрямування і однобічного підбору фактів, то вдумливий читач може віднайти основні віхи трагічних подій листопада 1921 р. і в радянській літературі.

Перші дослідження були опубліковані вже по свіжих слідах подій.¹ Сюди ж віднесемо і спогади головної особи подій – Юрка Тютюнника, який, перейшовши на бік радянської влади, дав суб'єктивну і упереджену оцінку подій підготовки та проведення Другого Зимового походу армії УНР.²

В пізніші часи повідомлення про ці події в історичній літературі були надзвичайно лаконічними і десь до половини тексту були наповнені словами: банда, бандитська зграя, контрреволюція, набрід, буржуазні націоналісти, жалюгідні рештки, жовто-блакитна контрреволюція, головорізи, куркульсько-націоналістичні бандити, їх смертельна агонія і т.д.

Різно негативна оцінка подій дана в таких солідних виданнях як „Радянській енциклопедії історії України”, т. 1, К., 1969, с. 100; в багатотомній „Истории Украинской ССР”, т. 7, Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941), К., 1984, с. 25-27. Ні слова не написано про розстріл 359 полонених вояків УНР і в інших роботах.³

Ненависть до учасників тих подій – вояків УНР – виховувалася і засобами художньої літератури. Це, насамперед, історичні романи Ростислава Самбука.⁴

Зважаючи, що дані події проходили на території сучасної Житомирщини, її не могли оминути історики і журналісти нашого краю.⁵

З цього пласту публікацій варто виділити роботи Петра Павловича Москвіна – висококваліфікованого історика і справедливої людини. Незважаючи на необхідну для виходу в світ роботи традиційну тоді риторику, в його дослідженнях зібрано великий фактичний матеріал з даного питання.⁶

Значною за обсягом є література про Григорія Котовського, завдяки якому було розбито повстанський загін. Адже саме за ці дії 27 червня 1924 р. наказом Реввійськради СРСР Котовського нагородили втретє орденом Червоного Прапора: „за героїзм у бою 17 листопада 1921 р. під с. Малими Миньками –

Звіздадем під час перебування на посаді командира 9 кавдивізії”⁷ Це, насамперед, збірник спогадів про Г. Котовського (два видання), інші твори.⁸

Відомими є спогади Миколи Криворучка „Кінець петлюрівщини”, який за активну участь в подіях був нагороджений Почесною революційною зброєю⁹, а також спогади дружини Котовського – А. П. Котовської.

Оцінюючи в цілому історіографію радянського часу скажемо, що ці роботи не позбавлені формальної логіки. В радянський час всі мали захищати радянську владу, а раз повстанці боролися проти неї, значить були класовими ворогами. Такі суворі реалії того часу. Правда, неетичним та неморальним є приниження повстанців, таких же українців, як і ті, що проживали на Радянській Україні, глумливими прізвиськами, адже і до ворога слід ставитися поважно.

Як не парадоксально, але в публікаціях інколи повстанців називали „білобандитами”, що зовсім незрозуміло і є невіглаством. Адже нічого спільного з Денікіним вони не мали і мати не могли. А що учасники Зимового походу вели боротьбу за українську державу, то в радянський час за такі дії суворо карали.

Діаметрально іншого напрямлення була література, видрукувана за межами Радянської України, в тому числі, до 1939 р., і в Західній Україні. Дані дослідження сповнені глибинного патріотизму, державницького розуміння історії України, іноді навіть емоційного співчуття до учасників боротьби, яка закінчилася трагедією. В той же час вони в основному, за невеликим винятком, поступаються радянським дослідженням вузькою джерельною базою. Адже зарубіжні дослідники не мали змоги працювати в радянських архівах. І в більшості їх висновки ґрунтуються на особистих спогадах та враженнях учасників тих подій, обробкою та аналізом доступних їм документів. І велика сутнісна перевага – дані автори описували події так, як вони їх розуміли, без політичної цензури, та не зважаючи на ідеологічні штампи.

Назвемо роботи, написані по гарячих слідах подій вже з „іншого табору”, тобто учасників Зимового походу, які 4 листопада 1921 р. перейшли радянсько-

польський кордон біля села Нетреби. Ці роботи, видрукувані в 20-ті роки в Західній Україні, несли до широкого читача правду про Базарську трагедію.¹⁰ В 1923 р. в м. Коломия вийшла книга Ю. Тютюнника „Зимовий похід”, де, на відміну, від книги виданої в Радянській Україні, автор дає свої справжні враження від пережитих подій.

Цінними для сучасних дослідників є спогади І. Рембаловича. Рейд 1921 р; С.Чорного. Сторінка з 2-го Зимового походу: 359 кривавих жертв за Україну (реєстр розстріляних в Базарі); Ю.Климача. Спогади про Листопадовий похід; Всеволода Петріва, начальника генштабу Армії УНР; Юрія Отмарштейна. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю.Тютюнника в листопаді 1921 р. та ін. Вони вміщені в часописах, які видавалися в Галичині. Це „Трибуна України”, „За Державність”, „Гуртуймося”. Значний матеріал публікувався в „Літопису Червоної Калини” в 30-х рр. XX ст. Особливістю цих публікацій є наголос на тому, що бій 17 листопада закінчився жахливим злочином – по суті вбивством 359 полонених бійців УНР, вже після бою, коли за всіма нормами військової етики долю полонених мав вирішувати суд, а не „революційна доцільність”.

Значною подією в науковому житті діаспори було видання за кордоном десятитомної „Енциклопедії українознавства” (1955–1984 рр.) під головним редагуванням відомого історика, географа і громадського діяча Володимира Кубійовича. Строго заборонений для радянського читача, а зараз перевиданий в незалежній Україні, цей багатотомник дає енциклопедично стислі, виважені дані і про досліджувану подію. В третьому томі міститься стаття „Зимовий похід”, а в томі першому згадується про містечко Базар, де знаходиться „могила 359 вояків армії УНР, розстріляних більшовиками 22.11.1921 р.”¹¹

Про Базар йдеться в дослідженнях істориків української діаспори.¹²

Цінні факти про військові дії подані в роботах Р.Сушка. Базар: могила 359 героїв // Історичний календар-альманах Червоної Калини. – Львів, 1930 та М. Чижевського. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. – 1932. – № 3.

Об'єктивні і науково строгі дані, що мають безпосереднє відношення до описуваних подій вміщені в „Історії українського війська” (під редакцією І.Крип'якевича). – Львів, 1936 р.; „Історії січових стрільців. Воєнно-історичний нарис”. – Львів, 1937, інших роботах.¹³

Про масові арешти, які здійснили гітлерівці 21 листопада 1941 р. щодо тих, хто зібрався вшанувати пам'ять жертв 1921 р., йдеться в збірнику статей „ОУН: 1929-1954”, виданій в 1955 р. в Парижі.

В поетично-художній формі Базарську трагедію увіковічив наш земляк Олег Ольжич у вірші „Зимовий похід”.

Отже, значною мірою правда про Зимовий похід 1921 р. десятками літ зберігалася в творах, які видавалися поза межами Радянської України, попри недостатність архівних матеріалів.

Переломним моментом в аналізі подій листопада 1921 р. був листопад року 1990. Своєрідним відголосом від історії до сучасності були події навколо селища Базар в листопаді 1990 р., коли, в умовах вже певної демократизації суспільства і гласності, була спроба національно-свідомих сил уперше відкрито в радянський час ушанувати жертви Базарської трагедії. Проте, ці прагнення нашоствхнулися на супротив ще сильної тоді тоталітарної компартійної влади.

Певний час перед цими бурхливими подіями було, так би мовити, ідейно-теоретичне протистояння в пресі: загальноукраїнській і місцевій – житомирській.

З'являється цілий ряд статей в офіційній партійній пресі, без сумніву, політичного замовлення, які повторюють догматичні штампи кількох десятиліть, про події біля селища Базар, залякують “бандерівськими шабашами” і небезпекою кривавого протистояння. Особливо авангардну роль у цій кампанії відігравала газета № 1 тоді в області „Радянська Житомирщина”.¹⁴

Знову мова йшла про міфічних „білобандитів”, про те, що вони „перелякали місцевих селян”, що „шлях їх густо политий невинною кров'ю, замішаною на насильстві”. Щоб підтвердити дані емоційні оцінки, в „Радянській Житомирщині” від 24 листопада 1990 р. працівники обласного

партійного архіву Житомирської області під рубрикою „Документальні свідчення” опублікували спогади В. І. Кузьменка про ці події, звичайно, з радянського боку.

Свою точку зору намагалася пояснити тоді ще зовсім молода національно-патріотична преса Житомирщини. Насамперед, це „Вільне слово”, яку видавала Житомирська міська рада.¹⁵

Спроба патріотичних сил 25 листопада 1990 р. вперше за радянських часів вшанувати пам'ять подій листопада 1921 р. зустріла жорсткий опір пануючої тоді комуністичної влади. Відбулося силове протистояння в районі селища Базар, влада декілька днів блокувала автотраси чотирьох районів Житомирської області, кілька активістів-рухівців було побито.

Але події, що сталися 24 серпня 1991р. і згодом, різко змінили ситуацію. Проголошення незалежності України знищило всі перепони до вшанування тих, хто боровся за Українську державу. З того ж року і вшанування жертв Базару і вільне вивчення тих подій набрало якісно нових, дійсно державницьких форм. Підтвердженням цьому слугує проведена панахида на могилі загиблих вояків армії Ю. Тютюнника, про що повідомляла газета “Вільне слово” від 23 листопада 1991 року¹⁶.

В 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., коли настрої суспільства залишалися полярними в оцінці Базарської трагедії, україномовна преса як обласна, так і республіканська друкувала розгорнуті, основані на архівних джерелах статті, де вшановувала пам'ять та історичну місію загиблих українських патріотів. Це стосується газет “Час”, “Республіканець”, “Заграва” та ін.¹⁷

У всіх узагальнюючих роботах з історії України ХХ ст. видрукованих після 1991 р., дається об'єктивна, без ідеалізації, позитивна оцінка учасників Другого Зимового походу. Адже вони боролися за ту державу, яка відродилася в 1991 р. А відтак, гідні вшанування, при всіх своїх помилках і прорахунках.

Найбільш повною сучасною працею про Базарські події є наукова монографія із серії „Україна крізь віки” відомих українських істориків

Рубльова О.С. та Рєєнта О.П. „Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.”, варто назвати й інших авторів.¹⁸

З філософським узагальненням про Базарську трагедію веде мову Мирослав Попович у книзі „Червоне століття” – К., 2005, хоча і називає з „військової точки зору Зимовий похід авантюрою”.¹⁹

Надзвичайно науково важливою є робота: „II Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар”. Упорядник Б.Тимошенко. – К., 1995. – 238 с.

Сучасні вчені, не відкидаючи, а критично аналізуючи всю попередню історіографію, джерела, на які вони спиралися, концептуально переглянули проблему Другого зимового походу. Серед таких робіт, без сумніву, монографія Ігоря Срібняка „Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921-1924 рр.)” – К., 1997. На основі кандидатської дисертації „Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921-1923 рр.)” він дає широку картину підготовки і проведення Льодового походу. Причому фахово використано архіви України та Російської Федерації, різноманітну – різного політичного розвою – монографічну літературу.

З точки зору сучасної української історіографії Листопадові події висвітлюються в роботах відомих істориків.²⁰

Не стоять поза процесом переосмислення та переоцінки даної теми і місцеві історики.²¹

Серед журналістських публікацій на цю тему: роботи Володимира Плотницького, Павла Короля в газеті „Місто”; Олексія Кавуна в „Голосі України”, Олександра Батанова, Олександра Прищепи, Богдана Гориня, В’ячеслава Дехтієвського, Святослава Васильчука та ін.

Газета “Україна молода” від 22 листопада 2006 року вміщує розгорнуту статтю під назвою “Воля завмерла в Базарі. Виповнюється 85 років із дня розстрілу більшовиками 359 вояків Армії УНР”, в якій автор більшою мірою характеризує ставлення незалежної України до борців за волю народу протягом XX ст.²²

В Житомирському державному університеті ім. І.Франка 23 листопада 2006 року відбулася науково-практична конференція “Боротьба українського народу за державну незалежність у 1917-1921 роках (до 85 річчя Другого Зимового походу). Ця тема стала стрижневою у виступах і доповідях її учасників. Ініціювали проведення даної конференції: кафедра історії України ЖДУ ім. І.Франка, Житомирське обласне об’єднання Всеукраїнського товариства “Просвіта”, Житомирська обласна Організація Українських Націоналістів. В роботі конференції брали участь вчителі історії Житомирщини, краєзнавці, студенти історичного факультету ЖДУ ім. І.Франка. Серед учасників конференції були наукові співробітники галузевого державного архіву СБУ м. Києва, кандидати історичних наук О. С. Іщук і В. М. Василенко. Тема виступу О.І. Іщука – це “Доля учасників боротьби за державну незалежність України в 1917-1921 рр., на основі архівних матеріалів СБУ”. Були представленні нові факти і статистичні дані про кількість учасників Української національної революції в 1917-1921 рр.. Доповідь В.М. Василенка мала назву “Документальні свідчення про підготовку загального антибільшовицького повстання в Україні 1921 року”. Оприлюднена науковцем інформація промовисто засвідчила, що становище більшовиків і радянської влади в Україні на 1921 рік було хитким і непевним, масової народної селянсько-пролетарської підтримки не спостерігалось.

На основі матеріалів науково-практичної конференції силами управління культури і туризму Житомирської обласної державної адміністрації, кафедрою історії України Житомирського державного університету ім. І.Франка, Житомирської обласної Організації Українських Націоналістів було опубліковано збірник науково-популярних статей під назвою “Шляхами творення української державності: за матеріалами регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917-1921 роках (до 85 річчя Другого Зимового походу)”²³. Переважна більшість статей – безпосередньо висвітлюють спектр подій листопада 1921 року: передумови, хід і кривавий кінець Другого Зимового

походу. Серед представлених авторів – вчені-історики, краєзнавці, вчителі, студенти. Це статті Г.Махоріна, Я.Файзуліна, З.Куликівської, С.Бабича, Л.Котенко, П.Натикача і І.Ковальчука, Ю.Малихіна та С.Стельниковича, М.Кордона і Г.Цвіка, М.Лутай та ін. Основною заслугою вказаних людей є прагнення робити виклад подій, не вдаючись до ідеологічних кліше та політичних оцінок, дистанціюватись як від критицизму, так і від надмірної апології, залучити не відому досі широкому загалу джерельну базу.

2006 року побачила світ перша книга фундаментальної і довгоочікуваної громадськістю Житомирщини колективної праці “Реабілітовані історією. Житомирська область”. Вона є частиною багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, що видається відповідно до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. №2256-XII та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. №530 і присвячується вшануванню пам’яті та відновленню історичної справедливості щодо мільйонів громадян колишнього Радянського Союзу, які стали жертвами тоталітарного режиму.²⁴ Ця книга налічує 5 розділів, де подано короткий історичний нарис про історію репресій на Житомирщині в 1917–1980 рр. Підготовка і друк цієї книги стали можливими завдяки спільній праці величезного авторського колективу. Підготовкою рукопису до видання керувала Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, очолювана академіком П.Т. Троньком. Головою обласної редколегії є І. М. Синівська, заступником голови Л. А. Копійченко, відповідальним секретарем Є. Р. Тімірязєв. В підготовці книги брали участь працівники Державного архіву Житомирської області, науковці, викладачі ЖДУ ім. І. Франка, історики-краєзнавці, працівники органів обласної прокуратури, управління СБУ в Житомирській області, управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області. В фондах Державного архіву Житомирської області працювали студенти історичного факультету ЖДУ ім. І. Франка.

В розділі “Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980 років” йдеться про історію Другого Зимового походу.²⁵

Отже, аналіз наукової літератури, публіцистики по історії Другого Зимового походу показує, що, незважаючи на значну історіографію, на сьогодні ще не висвітлені всі сторони, навіть фактичні. Враховуючи актуальність, велике виховне значення цих подій слід і надалі продовжувати фахове вивчення даної теми.

Так, на нашу думку, в частині опублікованих робіт спостерігається ідеалізація, зайва „романтизація” і „героїзація” цих подій. Чекає свого висвітлення і тема ставлення місцевого населення до вояків УНР. Якщо в радянський час, за тодішніми публікаціями, всі вони обурювались з дій учасників походу, то в частині сучасних – всі, як один, місцеві жителі горіли бажанням допомогти повстанцям. Але в житті все буває набагато складніше. Адже перебування будь-якого війська – то завжди навантаження, на селян насамперед.

Ще одне проблемне питання. Чого більше було в цих подіях – героїзму чи жертовності і драматизму? Наскільки ми маємо підставу говорити про Другий Зимовий похід як продовження громадянської війни? Не забуваймо, що серед котовців значна частина була українцями, які боролися за Україну, але радянську.

Мабуть, головний висновок маємо зробити наступний: так будувати і зміцнювати власну державу, щоб не допускати до кровопролиття. Цей урок мають чітко засвоїти і сучасні політики.

Минуло більше восьми десятиліть з часу української національно-демократичної революції. Це були роки патріотичного піднесення, коли йшли пошуки форм державного будівництва різними політичними силами, коли надзвичайно динамічно змінювалися державний устрій, назва держави, політичні лідери. В тяжку боротьбу за українську державність в Україні додавався, і часом ставав вирішальним, зовнішній фактор.

Події в Україні 1917–1921 рр. видатний український історик Михайло Грушевський порівнював із народно-визвольною боротьбою за українську державність середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Останньою сторінкою цих кривавих і героїчних подій і був Другий Зимовий похід. В умовах будівництва Української держави знання про історичне минуле мають нас наповнювати вдячністю за їх боротьбу і надихати на продовження цих славних справ.

- ¹ Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма. – Харьков, 1921; Эйдеман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. – 1922. - № 2; Шеф К. Петлюровская авантюра в октябре-ноябре 1921 г. // Армия и революция. – 1922. - № 8, № 9 та ін.
- ² Тютюнник Юрій. З поляками проти України. – Харків, 1924.
- ³ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва, 1986; Зелевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922) // Український історичний журнал, 1959, № 4; Римаренко Ю. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандитизму (1921-1922 рр.) // Український історичний журнал, 1965. № 1; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. – Харків, 1971; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. – К., 1970; Гай Юрій. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її „спадкоємців”. – К., 1980.
- ⁴ Самбук Р. Ненависть: політичний роман про націоналістичне підпілля на Україні в 1921 р. // Вітчизна, 1986, – № 1, 2; Самбук Р. Останній заколот. Роман // Вітчизна, 1987, - № 12 та ін.
- ⁵ Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. – К., 1980. – С. 54; Король П. Котовський на Житомирщині // Комсомольська зірка. – 1981. – 1 серпня; Атаманчук М. Третій орден Котовського // Радянська Житомирщина, 1988. – 3 січня; Борисов П. Це було під Базаром // Радянська Житомирщина, 1957. – 26 грудня.
- ⁶ Москвін П.П. Розгром петлюрівського бандитизму на Волині у 1921-1922 рр. // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту ім. Івана Франка. Т.13. Вип. 2, 1961; Москвін П.П. Полководець, народжений Жовтнем // Радянська Житомирщина, 1987. – 5 грудня.
- ⁷ Атаманчук М. Третій орден Котовського // Радянська Житомирщина, 1988. – 3 січня.
- ⁸ Легендарний полководець. Сборник воспоминаний о Г.И.Котовском. – К., 1981; Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г.І.Котовського. – К., 1969; Котовцы. Биографические очерки (под. ред. А.С.Есауленко). – Кишинев, 1979; Котовский Г.И. Документы и материалы. – Кишинев, 1956; Морозов Н. Меч и плуг. Повесть о Григории Котовском. – М., 1976.
- ⁹ Криворучко М.М. Кінець петлюрівщини. – в кн. „Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни”. – К., 1967.
- ¹⁰ Гладкий. Кілька слів про повстанчу Групу на Україні осінню 1921-го року // На руїнах. Видання Культурно-освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії. – Калуш, 1922; Наші лицарі і мученики. – Калуш, 1922; Незабутні герої визвольної боротьби (спогади повстанця) // Трибуна України. – 1923. - № 2,3; Шпілінський О. Базар (1921-1931 рр.) // За Державність. – Калуш, 1932. – Зб. 3; Ващенко П. До рейду 1921 р. // За Державність. – Калуш, 1923. – Зб. 3; Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні // Там само.
- ¹¹ Енциклопедія українознавства. Т.1. – 1955 (перевидана в 1993 р.), с. 82.
- ¹² Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1993; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. II Зимовий похід. III Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Дніпропетровськ, 2002 (перевидання, Прага, 1942); Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1922 рр. („Про що історія мовчить”) – Т. 1. – Чужина, 1966.
- ¹³ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921 рр. – Вінніпег, 1954; Петрів В. Неторованим шляхом: спомини з історії української революції 1917-1921 рр. // Вітчизна, 1993. - № 11-12; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958.
- ¹⁴ Поліщук Л. Люди пам'ятають // Радянська Житомирщина, 1990. – 24 листопада; Застереження прокурора області // Радянська Житомирщина, 1990. – 24 листопада; Миколайчик В. Люди сказали: „Ні!” // Комсомольська зірка, 1990. – 24 листопада; Фурманчук В. Слід пам'ятати про живих // Радянська Житомирщина, 1990. – 27 листопада.
- ¹⁵ Овсієнко В. Базар 1921 – Базар 1990 // Вільне слово, 1991. – 23 лютого; Клименко І. Село Базар: відлуння двадцятих років // Вільне слово, 1990. - № 5
- ¹⁶ Юхимчик С. Базар 1991. Панахида // Вільне слово, 1991. – 23 листопада.
- ¹⁷ Овсієнко В. Вони співали “Ще не вмерла...” // Республіканець, 1995. – листопад; Корогодський Р. Квадрат трагедії, або Уроки одного прокляття // Час, 1996. – 15 листопада; Затварський В. Свято лицарів // Заграва, 2001. - №12(56) – листопад.
- ¹⁸ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К., 1999; Новітня історія України (1900-2000) під ред. А.Г.Слюсаренка. – К., 2000; Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999; Енциклопедія історії України в 5 томах. – К., 2003. – Т. 1. – С. 538-541. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації ХІХ-ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
- ¹⁹ Попович Мирослав. Червоне століття. Київ, 2005. – С. 218
- ²⁰ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.П. Рейд у вічність. – К., 2001; Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995; Срібняк І.В. Діяльність партизанського повстанського штабу при Головній команді військ УНР в 1921 р. // УІЖ, 2001. - №5; Кухарчук М. Листопадовий рейд // Наука і сучасність, 1996. - № 11-12.

²¹ Житомирщина: історичний нарис. – Житомир, 2003 (розділ написаний Поліщуком Ю.М. та Махоріним Г.Л.); Іващенко О., Поліщук Ю. Базарська трагедія. В кн. “Житомирщина шляхами історії” – Житомир, 1997; Г. Махорін. Життя – за свободу України. До 84-річчя з часу трагічних подій Другого Зимового походу українських вояків на Житомирщині. – Житомир 2005 р., Миронець В. Військові дії під час II Зимового походу на Волині. – Болохівщина: земля і люди. Всеукраїнська конференція. Т. 20 – Хмельницький, 2000; Лукашенко В. Коростенщина. Історико- географічний нарис. – Коростень, 2003 та ін.

²² Остерська М. Воля завмерла в Базарі. Виповнюється 85 років із дня розстрілу більшовиками 359 вояків Армії УНР // Україна молода, 2006. – 22 листопада.

²³ Шляхами творення української державності: за матеріалами регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917-1921 роках (до 85 річчя Другого Зимового походу)”. - Житомир, 2006.

²⁴ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 кн. / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.); редколегія тому (голова І. М. Синявська, заступник голови Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група при редколегії тому). Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с.

²⁵ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 кн. / Головна редколегія (голова П. Т. Тронько, заступники голови О. П. Реєнт, Ю. З. Данилюк та ін.); редколегія тому (голова І. М. Синявська, заступник голови Л. А. Копійченко та ін., науково-редакційна група при редколегії тому). Кн. 1. – Житомир, 2006. – С. 12.